

ՆԱՄԱԿՆԵՐ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻՑ

Ս. ՅԱՐՄԱՐԵԱՆ

VII

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԱԶԳԵՑՈՒԹԻՒՆԸ ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆՈՒՄ

Նախկին մի նամակովս գրել էի, թէ կրօնական միսսիաների գործունէութիւնը այնքան եռանդուն է, որ Ուրմիայում այժմ իրենց հին եկեղեցուն պաղղանող ասորիներ չեն մնացել բացի մի քանի գիւղերից, որոնք իրենց բնաւորութեամբ չափ զանազանում են կրօնափոխներից: Ասորիների բուն երկիրը Ուրմիային սահմանակից՝ Տաճկաստանի Զոլամբերկ գաւառն է: Այստեղի ասորիները երկու խմբի կարելի է բաժանել. մի մասը, որ համեմատաբար դաշտավայրն ժողովուրդ է, թիւրքական կառավարութեան ազդեցութեամբ սորկացած, փճացած բնաւորութեան տէր է դարձած. արանք մեծ-մեծ խմբերով գաղթում են Թիւրքիայից Պարսկաստան և Պարսկաստանից Թիւրքիա, նաեւ լով, թէ որտեղ կարող են բնակւել ու աւելի լաւ չարմարութիւններ ստեղծել: Միւս մասը բնակւում է լեռնային բարձրութիւնների վրայ, նրանց մասին լաճախ լսում ենք թէ քաջ են ու անկասկած թիւն սիրող: Սրանք Տաճիկ կառավարութեան հետ ոչ մի չարաբերութիւն չեն ուզում պահպանել, բացի սովորական որոշ տուրքերը որը իրենք են զոռոճ վանձնում կառավարութեան ներկայացուցչին, առանց լուրջ դատ, որ կառավարութեան մարդ որք չնի իրենց երկիրը: Սրանք երբեմն միայն, այն էլ անբերրի դարձնելով, իրենց բարձրութիւններից ցած են իջնում հաց ձեռք բերելու համար: Այս կարիքը լրացնելուց լեռնոց դարձեալ բարձրանում են իրենց տեղը և շարունակում են ապրել իրենց սովորական կեանքով:

Զոլամբերկի ասորիները նման Ուրմիայի ասորիներն էլ բաժանւում են երկու մասի՝ նոյնաման բնաւորութիւնների պարօճաւով: Մի մասը դաշտեցիւններն են, որոնք զբաղւում են, աշուղիս սասած, խաչագողութեամբ:

որդիակ պարապմունք չունին, այլ շարունակ աչդոնդից դաշթում են կով-կաս և Ռուսաստան, իսկ աչն տեղերում, թէ ինչ ձևերով են փող ձեռք բերում, Դ. շափերին չափունի է, Աչդ ձեռք բերած վաստակով վերադա-նում են տուն մի քանի ժամանակ ապրում, որպէս զի ունեցածը սպառե-լուց լեռոյ նորից ձեռք առնեն պանդխտութեան գաւազանը: Արանց հա-կառակ՝ միւս մասը, որ բոլորովին հակառակ բնատրութիւն ունի, կեն-դրոնացած է մի քանի գիւղերում: Արանք շափ անգամ իրենցից եռապա-տիկ քառապատիկ աւելի քիւրդերի հետ մի գիւղ կազմելով ապրում են, բայց չընախելով Դրան, իրենց անկախութիւնը չեն զիջում նրանց: Պակաս չեն եղել Դէքեր, երբ սրանց մի փոքրիկ գիւղը Դիմադրել է ահագին քա-նակութեամբ քրդերի, որոնք այստեղ էլ, ինչպէս Տաճկաստանում, սիրում են երբեմն-երբեմն ուրիշ աշխատանքի համն առնել: Այս գիւղերը բոլորն էլ առանց բացառութեան գինւած են, և շնորհիւ աչդ բանի է, որ չնախ-ելով իրենց թւի փոքրութեան, չըջապարտենքին պատկառանք են ազ-դում: Արանք երկրագործներ են և երբէք չեն դաշթում ուրիշ երկիր, իրենց մշակութեամբ սրացած արդիւնքով կառավարում են ¹:

Ուրմիալում հաստատած կրօնական քարոզիչները գործունէութեան հետեանքին նախելով մի շափ աչքի զսրնուլ Ֆաքր է Նկատում, աչդ աչն է, որ կրօնափոխներ լինում են միայն Դաշտեցիներից, ալաինքն նրանցից, որոնք զբաղւում են անորոշ գործերով և որոշ խոտորմների համար պա-րասր են մի քանի տեսակ կրօնների լախանութեան տակ մոնել: Ասկ աչն զինւած և անկախութիւն սիրող ասորի գիւղերից և ոչ մինում չեն մտել նոր կրօնները: Նրանք մնացել են հաւատարիմ իրենց հին ասորական եկեղեցուն և իրենց կրօնագետ Մար-Շեմսուն:

Ռուս քարոզիչներն էլ սկսեցին գործել նույն Դաշտեցիների մէջ և չաջողութիւն գտան ռուսադաւանութեան տարածման տեսակէտից, բայց ոչ ռուսական ընդհանուր պետական շահերի տեսակէտից: Բանը նրանումն է, որ աչն ընդհանուր համակրանքը, որ կազ աւմոռլ Ատրպատականում Դէպի ռուսները, Ուրմիալում փոխեց ընդդիմադիր ուժի:

Հալերի կրօնափոխ լինելն էր, որ Ուրմիալի մահմեդական տարրը զրգուեց, Ասում են, որ Ուրմիալի հալերը շափ քիչ են զանազանւում ասո-րիներից, խօսում են նրանց նման, կենցաղավարութեան ձևերը նույնն են, խնամիական կապեր ունին ասորիների հետ, ապրում են նրանց հետ խառն: Ահա աչն հանգամանքից օգտւեց Ասորական եպիսկոպոս Մարի-

¹ Ուրմիալի ասորիների մասին տեղեկութիւններ հաւաքել եմ, բայց լրագրական և այլ զրաւոր աղբիւրներից, ոչխառնապէս աչնտել երկար ժամանակ ապրած և նրանց կեանքին լաւ ծանօթ արժանահաւատ մարդ-կանցից:

Նախ, որ արդէն լուծադաւանութիւն է ընդունել, և հալելին էլ ցուցակագրեց ասորիների հետ խառն և ալդպէս էլ անցկացրեց լուծադաւանութիւն ընդունածների ցանկը: Այդ հանգամանքին շատ նպաստեցին նրա քարոզները: Նա իւր քարոզներում շատ անգամ կրկնելիս է եղել, որ ալսուհեթն ուսադաւանութիւն չընդունածները իրա ունք չպիտի ունենան ձեռք բերել Ռուսաստան անցնելու: Նրա խօսքերը հաստատելու համար կարծես, պատահամբ ալն ժամանակ մի քանիսը, օրինական բոլոր կարգերը կատարած չլինելով, Թաւրիզի ուսաց Նւպարոսարանից վաւերացում չստացան Ռուսաստան անցնելու: Այդ լուրը հասաւ Ուրմի ասորի եպիսկոպոսի խօսքերը, կարծես, ճշտելու համար: Իսկ թէ ինչու նրա հետեանքը եղաւ թիւրքերի անբաւականութիւնը, դրա պարծառն էլ որնստեականն է:

Պարսկաստանում համալսական հողատիրութիւն չկալ: Հողը սեփականութիւն է մասնաւոր մարդկանց—աշաների, խաների, բէգերի և հոգեւորականների: Այդ սեփական հողի վրալ ապրում են նրանց գիւղացիները, Գիւղացիները իրենց տէրերի համար որոշ պարտականութիւններ են կատարում, որոշ աշխատանքներ, Թիւրքերին պարկանած հողերի վրալ են ապրում նաև քրիստոնեալ գիւղացիներ—առորիներ և հալեր: Ռուսադաւանութիւն ընդունած ասորիները, խրոխտացած հօգի տէրութեան պաշտպանութիւնով, սկսել էին զանց առնել իրենց պարտականութիւնները դէպի հողատէրերը: Իսկ երբ սկսեց ուսադաւանութիւնը հալերի մէջ էլ տարածել, թուրք հողատէրերը սպասելով, որ հալերն էլ նոյն դիրքը կը բռնեն, ինչ որ ասորիները, եկան ալն եղրակացութեան մը ուս միսսիօնարների գործունէութիւնը տանում է դէպի իրենց (Թիւրք հողատէրերի) տնտեսական քաղքալումը: Ալստեղից առաջացաւ նրանց հակակրանքը դէպի ուսաները, որը հասաւ ալնտեղ, որ, բացի չալտնի ցուցից ընդդէմ ուս քահանաների, Թաւրիզի Ռուսաց Նւպարոսը, անցեալ ամառ Ուրմիալում եղած ժամանակը, չըկարողացաւ մի կտոր հող ձեռք բերել ուսաց եկեղեցու շինութեան համար: Ոչ ոք չըհամաձայնեց իւր հողերը ձախել, թէկուզ շատ լաւ գնով:

Մինչդեռ ամբողջ Ատրպատականում ուսաց ազդեցութիւնը օր օրի վրալ աճում էր: Կան երեսութիւն, որոնք զարմանալի պարզութեամբ ցոյց են տալիս, թէ որքան ալս երկիրը ենթակալ է ուսական ազդեցութեան: Շնորհիւ պետական ուժիմի (սկառաւարութեան եղանակի) Պարսկաստանում շատ սովորական բան է կալքի և առ հասարակ գուլքի անապահովութիւնը: Իւրաքանչիւր պաշտօնեալ, չարմարութիւն եղած դէպքում, միջոցը ձեռքից բաց չի թողնիլ իրեն ստորադրեալին, մի լանցանք պարծառ

բռնելով, աջնպէս պրկել, որ համարեա հացի կարօտ թողնի: Ենորհիւ հացի թանգութեան էլ, երբեմն պատահում են ամբողջին չարձակումներ ալս կամ ալս հարուստի տան վրայ, և, բացի ամբարների հացը տանելուց, տան մէջ էլ կողոպտում ու տունն էլ անբաւ են դարձնում: Այդ միջոցները ի հարկէ ամբողջին չեն կշտացնում, իսկ հարուստներին էլ ահի ու երկրւղի մէջ են պահում: Ուրեմն երկու դասակարգն էլ իրենց վիճակից գոհ չը պիտի լինին և իսկապէս գոհ էլ չեն: Թէ հարուստները, թէ աղքատները, բաւական մեծ թւով մարդիկ, առաջինները վաճառականական գործերով, երկրորդները բանտրութեամբ եղել են կովկասի շատ քաղաքներում ու ալս տեղերի մահմեդականների կեանքին լաւ ծանօթ են: Գիտեն, որ ալստեղ ալս տեսակ երևույթ տեղի չի ունենում, ալստեղ գուքի ապահովութիւն կալ. դրանից համոզում են, որ անապահով վիճակ ստեղծողը, կամ ապահովութիւնը վերականգնել անկարողը իրենց տէրութիւնն է: Այդ պատճառով մարդ շատ շատ անգամ լսում է թուրքերի բերանից ցանկութիւն, որ որքան կարելի է ունենալ շուտ գան տիրեն ալս երկրը, գուցէ հանգստութիւնն ու առատութիւնը վերականգնեն: Եւ ալս բանը կատարած կը լինէր երկու տարի առաջ, երբ թուրքերը չարձակել էին հալոց թաղի վրայ կողոպտելու դիտաւորութեամբ և մի քանի տուն էլ արդէն կողոպտել էին, եթէ հալոց առաջնորդի հեռագիրը հալերի ապահովութեան մասին չը լինէր, որը, եթէ չեմ սխալուում, պատճառ դարձաւ Արաքսի ափից կողակների գնդի չեղ դառնալուն:

Այդ դէպքից չեղու ուստաց հիւպատոսարանի անունը ալստեղ շատ բարձրացել է: Ռուսահպատակները իրենց բոլորովին ապահով են զգում ալստեղ. որ և է ուստահպատակի ամենաջնչին վնասի համար անգամ հիւպատոսարանի ճնշմամբ պարսից կառավարութիւնը անմիջական դռնացումն է տալիս: Իսկ չիչեալ «բունտի» (գրգռումը) ժամանակ մի քանի կողոպտած հալեր դարձեալ ուստաց հիւպատոսարանի պահանջի համեմատ լի ու լի վարձատրութիւն ստացան: Ռուսաց հիւպատոսարանը ալստեղ ունի երկու կողակ միայն, որոնց երեալն արդէն բաւական է մեծ շարժումները դադարեցնելու համար: Թէ որքան նշանակութիւն ունի կողակը ալս երկրի համար, ալս երևում է նրանից, որ ով էլ կողակի զլխարկ կրի, մեծ մասամբ կովկասից հալերից, թուրքերի կողմից ընդունում է «չազալրաչի» անունով, ալսինքն կողակների զլխաւոր. և հէնց ալս հանգամանքը բաւական է, որ որդէտ ամբողջ մէջ նրան ամէն պատահարներից աղադ պահի: Մօտիկ անցեալում Ղազըինում պատահած դէպքը բաւական պարզ ցուց է տալիս նույնպէս, թէ ուստաց կառավարութեան հպատակների վրայ չարձակելը ինչ թանգ է նստում թուրք խումանին, Մի քանի ուստահպատակների վրայ չարձակումը կառավարութեանը հարկաշրեք Ղազըին քաղաքի վրայ 20,000 ուսուրի տուգանք դիւ:

Շնորհիւ մաքսային չարմարութիւնների ուսական մի քանի ապրանքներ բոլորովին տիրապետում են Պարսկաստանում—բամբակի գործածքները, շաքարը, նաւթը և ուրիշներ, իսկ մի քանի գործարաններ շաքար լաւ գտել են պարսից ճաշակի թուլ կողմերը և դրա համեմատ էլ ապրանք են պատրաստում. օրինակ՝ կտորներ պարսկական աւելի նշանով, մատուցարաններ պարսից Շահի պատկերով և այլն¹։ Եւ ընդհանրապէս նկատւած է, որ շնորհիւ գնի չարմարութիւնների և եւրոպական ցածրեակի ապրանքի մէջ առաջացած մի քանի խարդախումների, վերջին տարիները Ռուսաստանի հետ առուտուրը աճագին չափերով ծաւալւում է, իսկ Պարսկաստանի մի քանի տեսակ ապրանքները և գլխաւորաբար չոր մրգեղէնը արտածւում է Կովկաս, իսկ Վոլգայի վրայով հասնում մինչև Նիժնի։

Շնորհիւ այս վաճառականական չարաբերութիւնների Ատրպատականում դժուար թէ գտնւի մի միջակից էլ ցած առևտրական, որ կեանքում մի քանի անգամ Կովկաս կամ հէնց Ռուսաստան գնացած չլըինի։ Այդ պատճառով զարմանալի չէ այն փոփոխութիւնը, որ հետզհետէ առաջանում է այստեղ ալ չարաբերութիւնների շնորհիւ ձանապարհներին թուրք չարաւադանների (==ձիապան), պանդոկապետների (==շիրանոցների տէրէրի) բերանից շարունակ լսում է իողէին (ուսուսէն խոզեալին==տեր խանութի, դործարանի և այլն) բառը, եթէ իրենց կարծիքով գործ ունին Կովկասից կամ առհասարակ ուսուսպաղտակի հետ, ինչպէս նաև Կովկասում այդ բառը ընդհանուր գործածութեան մէջ է։ Պարսկաստանում քաղցրաւորների առևտուրը մի պարուտոր տեղ է բռնում, և շաքար տեղ մարդ հանդիպում է այդ խանութները ուսական Բովдигерская-ների (==կոնդիտէրսկայա=conditerie) տիպարի դարձած. և այդ խանութներում պատրաստում են և վաճառում Ռուսաստանում սովորական քաղցրեղէններ, Տեղացի հաւերի մէջ շաքար գործածական են դարձել ուսական անուններ, բացի ուսացրած Մանեա, Արտէմ, Էլէն (որ աւելի յուր Ռուսաստանից վերցրած կը լինին, օտան Ֆրանսիայից), իւան, նոյն իսկ այնպիսի զուր ուսական անուններ, ինչպէս Դմիտրի, Օլգա և այլն։ Նոյնպէս «կոպէկ» և «ուերլի» բառերի գործածութիւնը, Յայտնի է, որ Կովկասի մի քանի տեղերում ուերլու և կոպէկի մէջ տեղում գործածական են «շահի» և «աբասի» բառերը² որոնք պարսկական տիրապետութեան մնացորդներ

¹ Ազգերի ճաշակին չարմարելը արտածուչ ապրանքների համար արևմտեան Եւրոպայի մէջ վաղուց ծանօթ առևտրական դաքորիկ է։

ՄԱՆ. ԽԱՐ.

² Գիտէք արդէն որ շահին Կովկասում 5 կոպէկի պինձադրամին են ստում, արասին—20 կոպէկանոց արծաթդրամին։

են, Նոյն շահն և արասին գործական են Պարսկաստանում իբրև պարսկական Դրամներ, Բաց պարսկական շահին, որ ալժամ ուսուսաց կոպէկից էլ պակաս է, եթէ ուսուսական մի կոպէկ էլ ընդունենք, կը սորանանք, որ պարսկական արասին հաւասար է ուսուսական չորս կոպէկի: Այս հանգամանքները աչքի առաջ առած ալս կողմերի հալ վաճառականները, անշուշտ Վովկասի ազդեցութեան տակ, պարսկական շահին էլ (— ուս 1 կոպ.) կազմում են երեակալական 5 կոպէկներից. որով իրենց արասին էլ քսան կոպէկ, իսկ Դռանը, որ ունի հինգ արասի, Դռանում է հարիւր հաշիւ: Եթէ ինկատի առնենք ալս հանգամանքը, որ Թիֆլիսում տասը ուսուսական մի («թիւման») է կոչւում, կը տեսնենք որ պարսկական տասը շահն էլ (հալ վաճառականների կնքած ուսուսական) մի թիւման է կազմում: Այստեղ գլխաւորն ալս է, թէ ալս հաշիւը որտեղից որտեղ է անցել, անշուշտ՝ շահից, արասի և թիւման բառերը պարսկական բառեր լինելով, Վովկասն է պարսիկներից վերցրել: Բանն ալս է, որ ալս հաշիւը Վովկասում լրացել է ուսուսական և կոպէկ ուսուսական բառերով, իսկ ալժամ չէր է Դարձել Պարսկաստան՝ հարստացած ալս բառերով: Ռուսի և կոպէկ բառերի գործածութիւնը աւելի տարածւած է հալ վաճառականների մէջ, բաց պարսիկ առաջնակարգ վաճառականները նոյնպէս սկսել են գործածել, մանաւանդ, որ նա մեծ չարմարութիւններ է տալիս հաշիւները սովորական համրիչով (չորսք=СЧЕТЫ) պահելու:

Ռուսական կեանքի ազդեցութեան տակ կեանքի շար երեւութներում ուսուսական լեզուն մի անհրաժեշտութիւն է Դարձել: Ռուսերէն սովորողներ, նոյն իսկ թուրքերից, լինում են. ալս լեզուն կարծես կամաց-կամաց հաւաքւում է ալստեղ ֆրանսերէնի գործածութիւնը: Թաւրիզի երկու հալական թաղերում էլ Դպրոցներում ուսուսական պաշտպան է և առաջնակարգ առարկաներից մինն է համարւում: Ռուսաց հիւպատոսարանը մինչ երկու տարի առաջ Արամեան Դպրոցին նպաստ էր տալիս ուսուսական սովորեցնելու համար, իսկ Նիւաւում (Թաւրիզի մի թաղ) առանց ալստի նպաստի անհրաժեշտութիւն է համարել ուսուսական լեզուն. ուսուսական են սովորեցնում նաև ալստեղի ամերիկացի բողոքականները Դպրոցում: Ալստէս է նաև Արապականի ուրիշ տեղերում—Սալմաստ, Արշարիլ, Ուրմի և ալս: Նոյն խօսակցական լեզւում, մանաւանդ Ռուսաստանում ելած ալս-ալիք իրենց պահողները, երբեմն խառնում են ուսուսական բառեր. օրինակ սովորեցնի (==ազար) սկուլնա (==ձանձրալի) և ալս:

Հալց Դպրոցները կազմւած են Վովկասի ծխական եկեղեցական Դպրոցների տիպարի համաձայն, որոնք էլ իրենց հերթին ուսուսաց եկեղեցական ծխական Դպրոցների տիպարից էին: Թաւրիզի օրիորդաց ուսում-

Պարաներում ընդունած է ուսաց դիմնադները տարազը, որն օրերին մինչև անգամ սպիրակ գոգնոց և ունոց են գործածուում:

Ահա այս բոլոր հանգամանքները, որոնց թուում և լիշած շատ մանր մոներ բաները, պարզ ցույց են տալիս որ Արարչագրականում ուսնական աղբեցուծիւնը հետզհետե գորեղանում է: Արեւմտե անպիսի բաներ են պատահում, որ մարդ տեսնում է, թէ ինչպէս Վովկասը ակամա կերպով իսկ աղբում է ալտոնի վրա: Թէկուզ հէնց իւր աշխարհադրական գիրքի շնորհիւ Օրինակ, բաւական է, որ Սեանալ լճի ափին մի քիչ շատ ձին եկած լինի, Արարչագրականում արտասահմանի փոստ չի ստացւում, Ի հարկէ գրանից կեանքը որոշ փոփոխութիւն է կրում, իսկ Պարսկաստանի նոր կառուցելիք երկաթուղին, որ ուսնները պիտի անցկացնեն, կարծես գալիս է այս երկիրը (Արարչագրականը) վերջնականապէս ուսնական աղբեցութեան ենթարկելու համար:

Մի այս տեսակ մոմենտում սկսւեց Ուրմիալի կրծնական միասնալի գործունէութիւնը, որը սակաւ, ինչպէս տեսանք թշուալիս առաջին կիսից, չունեցաւ իւր աղբեցուծիւնը ուսնական ընդհանուր պետական շահերի տեսակէտից, ալ ընդհակառակը ստեղծեց մի տեսակ արեւութիւն գէպի ուսնները Ուրմիալի շրջանում, որտեղից կարող է անցնել նաև ուրիշ տեղեր:

VIII

1900 թուու. 24 Թաւրիգ

Անցեալ 99 թւի սեպտեմբերին Թաւրիգի հաւասարակութիւնը մի շատ ցաւալի կորուստ ունեցաւ. վախճանեց Տիկին Մարիամ Մէլիք-Սարգսեանը: Հանգուցեալը մի զարմանալի անաքրոնիզմ էր Թաւրիգում: Նա ալնպէս էր ներւած հասարակական գործին, ինչպէս շատ քիչ է պատահում տեսնել ոչ միայն Թաւրիգում, ալ նոյն իսկ Վովկասում: Եւ նրա այս վարկութիւնը առաւել ևս աչքի էր ընկնում և կրկնակի համակրանք էր գրաւում գէպի զինքը ալն պատճառով, որ հանգուցեալը մեծ կրթութիւն չունէր: Նա անցել էր ծխական ուսումնարանի կուրս, Բալք իրեն լատուկ քնադդով գիտէր անելիքներից ամենալաւը ընտրել և նշան ներել իր հոգու բոլոր ուժով: Թաւրիգի Հալուհեաց Բարեգ. ընկերութեան սկզբնաւորութիւնից նա ամենաեռանդուն աշխատողն էր ալ: Ընկերութեան համար: Նա շատ լաւ ընթանել էր ալն, որ լիշեալ ընկերութեան ամենաառաջնակարգ անելիքն է Պարսկաստանի հազիրի կրթական մակերեւութը բարձրադնելը. և մանկավարժական ասպարէզում գործողների վերաբերմաւ իւր որոշ համակրութիւններն ու հակակրութիւններն ունենալով, նա ամենալն ջանք գործ էր դնում իւր ցանկացած անձերի գոլութիւնը պահպանել ալն հիմնարկութիւններում, որոնց վրալ ինքը որոշ իրաւունքներ ունէր: անմիջապէս գործելով Բար. ընկերութեան արհեստանոցի և ման-

կապարդեզի համար, իսկ միջնորդապէս Վիլաւալի շարքերի համար, Թ. Ն. Բ. ընկերութեան արհեստանոցի բացման ժամանակ, երբ Թաւրիզեցիները չէին համաձայնում իրենց աշխիկներին տալ արհեստանոց սովորելու հաւատարմով զանազան սեահոգի մարդկանց տարածած լուրերին, այդ հիմնարկութեան մասին, Մարիամ Մէլիք-Սարգսեանը արհամարելով բոլոր բամբասանքները, ինքը առաջինը մտաւ անդիմադրելու և ուրիշներին համար ճանապարհ բանալու, որից չեղաւ արհեստանոցը ունեցաւ իր չաճախորդները որոնք այժմ բաւականին մեծ թիւի են հասնում։ Նրա բոլոր ընտանոթիկները մի ճիւղ էր Թաւրիզի հասարակութեան անարգ լուր թեան մէջ, որ վերջինս գիտէ պահպանել բացարձակօրէն գործած անարդարութիւններին դէմ, եթէ այդ անարդարութիւնները կատարուած են ազգացիկներին ձեռքով։ Թաւրիզեցիք գիտեն համակրել, մինչև անգամ արդարաւոր իրենց համակրանքը, բայց երբ ժամանակը հասնի իրենց համակրածի համար պաշտպան կանգնելու, կամ համակրելի անձնաւորութեանը հասցրած վիրաւորանքի համար բողոքելու, այն ժամանակ կը պապանձեն, անարգօրէն թույլ կը տան խաչել մարդուն, առանց մի ծպտուն բարձրացնելու։ Կը սիրեն կը լարդեն միմիւր, բայց այդ լարդելի անձնաւորութիւնը իրենց մէջ պահելու համար, երբ նրան աչս կամ այն խանութի կամ աշաւի քսածահոթիւնը դուրս է շարտում ինչպէս մի իր, բողոք չեն բարձրացնի։ Վախը մեծերից, և անտարբերութիւնը աւտոյ թող են տալիս չափ ապօրինութիւններ, որոնց դէմ բողոքելու ուղղակի պարտաւորութիւնը հասարակութեան վրայ է ընկնում։ Աւտոյ չաչիներ կը քնեն, գործեր կը կատարեն, որոնց մասին անկիւններում փոխոցներ կը լսեն, եկեղեցու երեցփոխը կը փոխել, բայց հասարակութիւնը՝ այդ իր իրաւունքի բռնարարութիւն համարելով հանդերձ, սուս կը մնալ։ Մարիամ Մէլիք-Սարգսեանը այդպէս չէր. նա բողոքում էր, կռոււմ էր։ Թ. Ն. Բ. ընկերութեան անցիալ ամառաց ընթացքում, կատարած բացարձակ ապօրինութիւններին դէմ, նա միակն էր որ սրտի ցաւով բողոքում էր։ Բայց նրա բողոքները իրենց ցանկալի հետեանքին չը հասան շնորհիւ մեծամասնութեան անտարբերութեան և հակառակորդների հատրակողութեան, եթէ նա աւելի անկախ լինէր, եթէ նա ընդունիքի կապանքներ չըկրէր իր վրայ, անկասկած չափ աւելին կարող էր կատարել, քան արաւ։ Որքան ցանկալի էր, որ նրա սակաւաթիւ մարդակիցները շարունակէին նրա ոգով բողոքել անկանոնութիւնների դէմ և տոկալ իրենց բողոքների մէջ։ Թաւրիզի հասարակութեան պակասում է ըմբոստ, բողոքող, անկախ դարձ, որ իւր համոզումների վրայ անդի առանց երկիւղ կրելու անկումից։ Ահա այդ տեսակի ոգու մի պատկեր էր Մարիամ Մէլիք-Սարգսեանը։

Ներկայ մարտ ամսին թեհյալների համարակազմի մէջ կազմեց մի «Ծրագիր Պարսկաստանի հաւոց ընդհանուր կրթական վարչութեան», որ հետեւեալն է.

I. Ներկայ Մուղաֆֆէր-Էդդին Շահը մոծ ձգողուն և ցանկութիւն է ցոյց տալիս զօրեղ զարկ տալու կրթութեան գործի զարգացմանը Պարսկաստանի մէջ. Նորա օրով և նորա հրամանով բացւեցին թէհրանում մի շարք դպրոցներ, նախակրթարաններ, իսկ այս օրերս բացւեց նաև մի բարձր դպրոց քաղաքական գիտութիւններ և իրաւագիտութիւն ուսուցանելու համար:

II. Պարսկաստանի հաւ ազգաբնակչութիւնը, որ երկրի բոլոր միւս ժողովուրդներինց առաջ զգացել է կրթութեան անհրաժեշտութիւնը և զանազան քաղաքներում՝ թէհրանում, թաւրիզում, Նոր-Ջուլայում, Ռաշ-տում, Արդաբիլում, Վաղվիճում, Ալմաստում մի քանի դպրոցներ է բացել պէտք է օգուտ քալի ուսումնասէր Շահի աչք տրամադրութիւնից և կրթական գործին աւելի մեծ ծաւալ, կանոնաւորութիւն և, որ զլիաւորն է, մի ընդհանուր ուղղութիւն տալ, միացնելով բոլոր դպրոցները մի ընդհանուր կրթական վարչութեան հսկողութեան ներքոյ, թէ ըստ ուսումնականին և թէ ըստ տնտեսականին, առանց, ոակալն, միջամտելու տեղական ներքին կազմակերպութեանը, մշակելով բոլոր դպրոցների համար ուսման ընդհանուր ծրագիր և կանոնադրութիւն, բանալով բարձր կամ կենտրոնական, միջնակարգ և սոթրին-ժողովրդական ծխական ուսումնարաններ:

III. Այս նպատակը հետգհերէ իրագործելու համար հիմնուած է Պարսկաստանի մաւրաքաղաքում, թէհրանում, իբրև ամենից շատ լարմարութիւն ներկայացնող կենտրոնում, մի կենտրոնական լանձնաժողով, որին աջակից անդամներ կը լինեն նաև օտարերկրեալ քաղաքներում ապրող պարսկաստանցի հալեր և կրթական գործին համակրող անձինք:

IV. Այդ լանձնաժողովը, որ պէտք է կոչւի «Պարսկահաւոց կրթական կենտրոնական լանձնաժողով», իբրև զլիաւոր վարիչ և շեկավար Վեհափառ Շահի հաւատարիմ հպատակ հաւ ժողովրդի կրթական գործի, գորնելու է Նորին Վեհափառութեան հովանաւորութեան և սադրազամի խնամակալութեան ներքոյ:

V. Միւս քաղաքներում և տեղերում գորնող դպրոցների հոգաբարձութիւնները կամ վարչութիւնները, անկախօրէն ղեկութիւն ունենալով հանդերձ, համարելու են կենտրոնական լանձնաժողովի մասեր և համարադրու ու պատասխանաւորու են լինելու նորա առաջ, իբրև կրթական գործի ընդհանուր շեկը և վարչութիւնը իր ձեռքում կենտրոնացնող մարմնի առաջ:

VI. Կենտրոնական լանձնաժողովը մշակելու է մի ընդհանուր ծրագիր, թէ ըստ ուսումնականին, թէ ըստ տնտեսականին, բոլոր, այն է

կենտրոնական, միջնակարգ և սփռին-ժողովրդական ուսումնարաններ համար, և ապա, բանակցելով Պարսկաստանում արդէն գոյութիւն ունեցող յայրոցների վարչութիւնների հետ, աչք ծրագիրը ընդհանուր պարտադիր անելու մասին ձեռնարկելու է. ա) արդէն գոյութիւն ունեցող յայրոցների վերակազմութեանը նոր ծրագրի համաձայն. բ) նոր յայրոցների բացմանը:

VII. Կենտրոնական լանձնաժողովը հալթալթելու է վերակազմող և նոր բացող յայրոցներին նիւթական միջոցներ ոչ թէ ամբողջովին, այլ ուննցած տեղական միջոցների պակասորդը, աւելնքն աւելացնելու է ալկամ ալն յայրոցի ունեցած գումարի վրայ ալն, ինչ որ պակասելու է յրպրոցը նոր ծրագրի համաձայն վերակազմելու համար. իսկ ալն յայրոցների ծախքը, որոնք հնարաւորութիւն չունին իրենք միջոցներ հալթալթելու՝ հոգալու է կենտրոնական լանձնաժողովը: Ծանօթ. Որ եւ է դպրոցի ունեցած աւելորդ միջոցները չեն պահանջի նորանից մի այլ տեղ դործադրելու համար, եթէ ինքը դպրոցի վարչութիւնը ինքնայոժար չառաջարկի:

VIII. Բոլոր յայրոցների գոյքը թէ յրամական և թէ ալլ գորուելով հանդերձ տեղական հոգաբարձութիւնների ձեռքում, համարելու է մասն ընդհանուր յայրոցական յրամագլխի կամ գոյքի, որը կոչւելու է «Լնդհանուր կրթական ֆոնդ պարսկահայոց» և ընդհանուր համարակալութիւնը կամ հաշւապահութիւնը գորուելու է կենտրոնական լանձնաժողովի ձեռքում, որը արթուն հսկողութիւն է ունենալու, իբրև կոնտրոլ անող մարմին, նաև զանազան քաշաքների յրամագլուխների ապահով և անթերի պահպանութեան վրայ, ինչպէս և հսկելու է, որ աչք յրամագլուխները ծառայեն իրենց նպատակին:

X. Կենտրոնական լանձնաժողովի առաջիկայ գլխաւոր գործը լինելու է. ա) բանալ երեք կենտրոնական ուսումնարան, մօտաւորապէս ֆրանսական Լիւժնների ծրագրով, Թէհրանում, Թուրիզում և Նոր-Ջուլայում, վերածելով հետգհետէ և ըստ ներման միջոցների աչք քաշաքների ազգալին վարժարանները կենտրոնականի. բ) բանալ աստիճանաբար մի քանի միջնակարգ չորս-շասարանեան յայրոցներ ալլ կենտրոններում. գ) բանալ սփռին ժողովրդական-ծխական, մէկ և երկշասարանեան յայրոցներ գիւղերում և մանկական պարտէզներ:

XI. Կենտրոնական լանձնաժողովը պէտք է հրատարակի բոլոր յայրոցների համար նպատակադրմար շասադրքեր, կազմած ձեռնհաս անձերից:

XII. Բոլոր հալ յայրոցների մէջ աւանդելի առարկաների չարքում պարտադիր են հալոց և սլարսից լեզուները: Օրար լեզուներից գլխաւորապէս պէտք է աւանդի ուսեհէնը, իսկ անգլիականը և ֆրանսականը ըստ չարմարութեան: Բոլոր առարկաները պէտք է աւանդւեն հալերէն լեզուով:

XIII. Գործի նախաձեռնութեան համար կազմած է Թէհրանում ժամանակաւորապէս նախաձեռնող կենտրոնական յանձնաժողով, բաղկացած հետեւեալ անդամներից. Մարտիրոս-խան Դաւիթխանեան, Յովհաննէս-խան Մասեհեան, Համբարձում Առաքելեան, Արշակ-խան Գորոբեան, Ալէքսան Թունեան, Դոքտոր Բաղլի, Բաշասար Տէր-Սարգսեան, Առաքել Գրիգորեան, Յովսէփ Միրզաբեան, Ալեքսար Տէր-Յովհաննիսեան, Յարութիւն Բաղլի, Իսկ այլ քաղաքներում, աջակից անդամներ. ա. Բաղու՝ Մահրեսի Սիմէօն Թումանեան, Ստեփան Տէր-Օհանեան, Աբրահամ Մելիք-Աբրահամեան, Կրկին Նշիսաբէթ Սարգսեան, Աւետիս Փանեան, Աստուածաբուր վաչեան, Յովհաննէս Սաղաթէլեան, Լևոն Մանուէլեան, բ. Թիֆլիս՝ Ալէքսանդր Մէլիք-Ազարեան, Բժշկապետ Բ. Նաւասարդեան, գ. Մոսկւայում՝ Կրկին Վ. Քանանեան, Թովմաս Թումանեան, Լևոն Սարգսեան, չ. Թաւրիզում, Սահակ եպիսկոպոս Ալվարեան, Թաւրիզի Հալուհեաց Բարեգործ. ընկ., Արապա-տականի Հալուհ. Բարեգործ. ընկ., Նազար Գորոբեան, Զաքարիա Նազարեկեան, Դոքտոր Կ. Փաչաբեան, Բաշասար Մէլիք-Սարգսեան, Գրիգոր Մէլիք-Ազարեան, Յակովբ Մէլիք-Սարգսեան, ե. Զոր-Զուղայում, Մաշաքիա եպիսկ. Տէրունեան, Դոքտոր Աշանուր, Յովսէփ Ալոբընեան, Յարութիւն Տէր-Կարապետեան, Կառապետ Մէթ-Նահապետեան, գ. Ռուշտում Աշաւել Յովսէփեան, Աստուածաբուր Տէր-Օհանեան.

XIV. «Նախաձեռնող» կամ ժամանակաւոր յանձնաժողովը պաշտօն ունի. ա) կատարել բոլոր նախապատրաստական գործողութիւնները. բ) բանակցել ձեռնաստ մարմինների և անձնաւորութիւնների հետ ծրագրւած կրթական միութիւնը ի գլուխ բերելու և թէ ընտրել տալու օրինական, մշտական, կրթական կենտրոնական յանձնաժողով, որի կենտրոնադիրին կը լինի Թէհրանը. գ) կատարել ներկալ ծրագրի իրագործման վերաբերեալ բոլոր գործողութիւնները մինչև մշտական յանձնաժողովի ընտրութիւնը, որից չեքոյ նախաձեռնող յանձնաժողովը լուծւած պէտք է համարուի:

XV. Մշտական կենտրոնական յանձնաժողովի ընտրութիւնից չեքոյ պէտք է խմբագրել մշտական և մանրամասն կանոնադրութիւն, հիմն ունենալով ներկալ ծրագրի էական կէտերը.